

УДК 39 (477.85)

Ярослав ТАРАС

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКІ ДОПОМОГИ НА ПОКУТТІ: ТОЛОКИ, КЛАКИ, ПОМОЧІ, СУПРЯГИ

Аналізуються такі громадсько-побутові традиції на Покутті, як толоки, «клаки», супряги, «помочі», які відбувались з кінця ХІХ ст. і до сьогодення. На основі польових матеріалів проаналізовано, як проводились толоки, з'ясовано їх організацію: запрошення на толоку, час їх проведення, контингент учасників, меню страв і порядок їх подання, форма дозвілля. Встановлено значення толок для суспільно-громадського життя і збереження сільських громад.

Ключові слова: Покуття, толока, «клака», супряга.

© Я. ТАРАС, 2018

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 1 (139), 2018

Господарські та побутові відносини на Покутті склалися на основі традицій, які зберегли ще звичаї общинного укладу. Такими звичаями були взаємодопомога під час сільськогосподарських робіт або на будівництві, яка одержала назву толока, клака. «З пристарих часів відомі в Україні «толоки» — організована гуртова праця суспільно-громадської самопомоги: при прочищуванні поля випалом бур'янів, нанесених з гір камінців, при звозі будівельного матеріалу, перенесенні будівель на інше місце, допомозі сусідові при будові хати, рятуванні погорілого, опіки над сиротою, допомозі «безпорадній вдовіці привести поле до ладу» тощо» [1, с. 55].

«Добровільні форми толоки — сусідської самопомоги, були важливим прадавнім засобом підтримувати свідомість, що в солідарній громаді не пропадеш та що, однак, не будеш у ній і «сам собі паном» [1, с. 55].

Толоки розглядалися вченими як феодальна повинність, як відрібок за ренту, як добровільне виконання робіт у господарствах великих землевласників і як безплатна колективна допомога в роботі сусідам, родичам. Ми розглянемо лише різні форми самопомоги на Покутті з кінця ХІХ ст. і до сьогодення.

Різні форми взаємодопомоги: толока і помочі, такі як «для луцення кукурудзи», «до клоччя і куделі», «дерти пір'я», «мастити хату» тощо на Покутті склалися на основі общинного укладу, соціально-економічних обставин, наявності землі, господарсько-побутових відноси між сім'ями родичів і сусідами, іншими групами селян і церквою. Поява різних форм сусідської самопомоги насамперед пов'язана з величиною сім'ї. Для Покуття характерна мала сім'я. Вона, як виробничий осередок, в силу багатьох чинників (розшарування на селі, малоземелля, стихійних явищ, недостатньої кількості власної робочої сили) не могла самостійно виконати без сторонньої допомоги великі за обсягом та трудомісткі роботи, змушена була вдаватися до допомоги родичів, сусідів. Запрошення на допомогу родичів та сусідів будувалося на ступені спорідненості та сусідських відносинах.

Назви родичів на Покутті відслідковуються лише до третього покоління. Респонденти засвідчили про відносно тісні зв'язки на рівні троюрідних родичів. Більш віддалені родичі признавалися лише в крайніх випадках: прихід на весілля, похорони. Господарські відносини між ними були такі ж, як і між чужими.

Родинні зв'язки на рівні троюрідних родичів не зобов'язували приймати участь в толоці більш від-

даленій родині. Тут важливе місце одержують сусідські стосунки. Терміном «сусіди» покутяни користувались в широкому і вузькому розумінні. В широкому — загальносусідська солідарність 1—2 вулиць («кутків»): окремі зібрання молоді (спільне випасання худоби серед підлітків, спільне проведення дозвілля, вечорниці). У вузькому — 5—6 хат, відносини їх були тіснішими. Відносини між сім'ями родичів, сусідами на Покутті вплинули не тільки на організацію взаємодопомоги, але й на форми віддячення, відробітку та частування. Для виконання трудомістких робіт, які вимагали великої кількості людей, на Покутті використовували толоки.

Цей старий спосіб громадських робіт, який здійснювався без оплати, а за частування, в другій пол. XIX ст. перетерпів деяких змін, частина толок відроблялась або оплачувалась господарями за участь в них. До відробіткових толок входили роботи, які виконувались у всіх сім'ях. Інша частина толок не носила відробіткової форми для близьких родичів і близьких сусідів (окремі роботи по будівництву хати), тобто ті, які в інших господарствах не завжди виконувались. Учасникам толоки віддалених родин могли оплачувати.

Розглянемо детальніше проведення толок та пов'язані з ними побут і звичаї. Найпоширенішою весени (друга половина вересня — жовтень) була толока, яка скликалася «лупити кукурудзу». На толоку запрошувались родичі, близькі знайомі (товариші), яким також треба було проводити таку ж толоку.

Ходили по хатах і кликали на толоку так: «Абисте прийшли на толоку»¹, «Приходьте лупити кукурудзу»², «Приходьте на залупини»³. За свідченням Ганни Нечепанчук, «лупили кукурудзу весь час, і в неділю. Після обіду помоляться і починають лупити кукурудзу»⁴.

¹ Зап. 18 серпня 2017 р. від Борис Параски Степанівни, 1927 р. н. в с. Кунсівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

² Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³ Зап. 16 серпня 2017 р. від Павлюк Олени Петрівни, 1949 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

⁴ Зап. 14 серпня 2017 р. від Нечепанчук Ганни Антонівни, 1929 р. н. в с. Росохач Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Проведення толок у неділю, в дні св. Іллі, Успення св. Анни, св. Пантелеймона і в день Маковея — «звичай це давній і усвячений у всіх наших селян». Він ґрунтувався на тому, що «в святкові дні, в які не годиться доброму господареві робити для себе [...], не тільки вільно, а й годиться спрощувати до себе на толоку або йти до іншого на роботу» [2, с. 334]. Цей звичай зародився на фільварках, де потрібно було спішно без втрат зібрати урожай. З цих причин і на Покутті — у виняткових випадках, зазвичай через невідкладність певної роботи, великий обсяг термінових робіт тощо.

У більшості сіл Покуття «лупили кукурудзу» ввечері. Були села, в яких толока, організована для кукурудзи, відбувалася в день, протягом якого мали її виламати на полі, привезти і перебрати⁵. Завданням толоки, яка скликалася ввечері, було очистити кукурудзу від шулуминя та посортувати на три купи, перша купа — на насіння, друга — для харчування в кошницю, третя — перебирки для курей та гусей. З кукурудзи першої купи плелася коса, яку вішали на жердині під стодолу, хату⁶.

Кількість запрошених людей на толоку «лупити кукурудзу» залежала від кількості вирощеної кукурудзи. «До господарів, які мали 3 морги кукурудзи, могло прийти лупити кукурудзу до 50 жінок. Вони не тільки «лупили кукурудзу», а й розкидали її по сусіках — кошеницях. Червона йшла на кулешу, кукурудза «зуби» — на корм худобі, птиці»⁷. В с. Семенівка «кликали на толоку 6—8 людей. Старалися, щоб приходили дівчата. Вони сідали на снопи і співали. Хлопці приходили непрошеними до своїх дівчат. Толока була забавою»⁸. Толоку в с. Кунисівці починали по обіді. Коли «лупили кукурудзу», то співали, найчастіше «Туман яром стелиться»⁹, розказу-

⁵ Зап. 4 серпня 2015 р. від Онищука Василя Федоровича, 1924 р. н. в с. Олешків Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

⁶ Зап. 6 липня 2014 р. від Роговика Івана Миколайовича, 1926 р. н. в с. Долина Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

⁷ Зап. 9 серпня 2017 р. від Бралик Яни Іванівни, 1931 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

⁸ Зап. 9 серпня 2017 р. від Бралик Яни Іванівни, 1931 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

⁹ Зап. 18 серпня 2017 р. від Борис Параски Степанівни, 1927 р. н. в с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

вали різні пригоди, особливо про «появу вночі нечистої сили». Такі розмови були не випадкові, оскільки тут було багато хлопців і дівчат. Хлопці після закінчення толоки мали привід наляканих розповідями дівчат відводити додому і до них залицятися.

Господиня толоки біля 22 години давали «підвечірок» — по великому кускові баби. Бабу випікали з пшеничної і кукурудзяної муки. Всі учасники до неї приспівували:

*Як їхала баба в ліс,
Без драбин, без коліс. Баба.
Зачепила сухий пень,
Та й сиділа цілий день. Баба.
Іван пішов розчепив,
Біду собі зачепив. З бабов.
Пішла баба до пана,
Позивати Івана. Баба.
А пан бабі присудив,
Штири буки уцідив. Бабі.
Іде баба плачуци,
А Іван іде скачуци. З бабов.*

Необхідно відзначити, що у підвечірку з куском баби та виконанням жартівливої пісні про неї є фрагмент якогось забутого ритуалу, який трансформувався у проведення толоки. Вияснити походження цього ритуалу під час експедицій на Покуття 2013—2017 рр. не вдалося. На нашу думку, пшенично-кукурудзяна баба була ритуальним хліборобським обрядом, з яким зверталися до залізної баби, що живе в кукурудзі, житньої баби — польового духу з подякою за зібраний урожай і за сприянням доброго урожаю в майбутньому.

Коли облуплять всю кукурудзу (десь за північ), всі йдуть на вечерю. На відробіткових толоках могли вечерю не давати. Страви на толоках були точно визначені і подавалися в певному порядку: сир зі сметаною, начинка з м'ясом, молочна каша, замість хліба були печені пироги. Горілки давали приблизно по 50 грамів. М'ясо подавалося переважно бараняче (спеціально різали), якщо не було його — куряче.

Якість частування вимірялась кількістю м'яса. Найвища гордість — частування самим м'ясом без начинки. Вона залежала від матеріального стану господаря. У селі Ясенів Пільний на вечерю подавали «фасулю, капусту з м'ясом, куряче м'ясо, голубці, юшку, на сам кінець — вар зі сушених грушок з пампушками».

Під час толоки співали «Світиться місяць ясний», «Ой чий то кінь стоїть, щаслива гривонька»¹⁰. В селі Семенівка подавали пироги, м'ясо варене, душену (юшка з м'ясом), солодке (пончики, коржики), вар. Найчастіше співали:

*«Чому не прийшов, як місяць зійшов, я тебе чекала,
Чи коня не мав, чи стежки не знав, мати не пускала,
І коня я мав, і дорогу знав, і мати пускала
Найменша сестра бодай не зросла, сидельце сховала
Найстарша сестра сидельце знайшла, коня осідлала
Поїдь братику до миленької, що тебе чекала»¹¹.*

В селі Тишківці давали пироги, капусту з пшоном, голубці, багатші — студенець, «юшку з різаним тістом, тісто щипане з молоком»¹². «Господарі толоки могли після вечері зробити забаву. Для цього вони наймали музик: скрипку, цимбали, бубен. До війни гармошки не було»¹³.

Після вечері розходились, бажаючи господарям кращого врожаю у майбутньому році, а господарі, в свою чергу, дякували за допомогу. Оскільки толоку скликали всі, навіть бідні, які лупили зароблену кукурудзу, то толоки проводились майже кожного вечора. До толоки покутяни цілий день працювали в себе на полі. Толока, яка скликала для лушення кукурудзи, була важливим об'єднуючим елементом сільської громади.

За свідченням Федори Герак, «у купі ратувалися, співали, відпочивали»¹⁴.

Другий вид розповсюдженної толоки — «до клоччя і куделі». Спочатку толока для прядива була трудовою повинністю, обов'язковою роботою, за яку поміщик частував. Зі середини ХІХ ст. вони почали організовуватися у вигляді родинної, сусідської допомоги. Під час цієї толоки пряди грубі нитки на

¹⁰ Зап. 10 серпня 2017 р. від Герак Федори Степанівни, 1932 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹¹ Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹² Зап. 16 серпня 2017 р. від Павлюк Олени Петрівни, 1949 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹³ Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁴ Зап. 10 серпня 2017 р. від Герак Федори Степанівни, 1932 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

верети, міхи тощо. Як і на толоку лупити кукурудзу, так і до прядива ходили по хатах кликати. Зазвичай кликали так: «Я прошу вас на толоку для прядива», «Прочу вас на толоку прести клоччя», «Прочу до клоччя і куделі», «Клоччя прясти кличу», «Клочь терти кличу», «До куделі прясти».

В селах на українсько-молдавському пограниччі Семенівка, Репужинці, Олієво та інших гуртова допомога «до клоччя і куделі» називалася клакою. Якщо в цих селах кликали на клаку, то це означало, що кличуть до прядива. В селі Репужинці «клак» означає конопляні нитки на веретені¹⁵. В с. Тишківці клака — «це коли дергають коноплі, замотують на куделі, а потім прядуть. Це все робили в один день»¹⁶.

Збирались толоки по кутках і на них йшли сусідки (з одного кутка). Родичі з іншого кутка не приходили. Кожен приходив зі своєю куделею і веретеном. На неї йшли дівчата і молоді заміжні жінки, коли в сім'ї дівка. Самі молоді збирались тоді, коли толоку скликала молода господиня. Сходились 15—20 дівчат десь об 18—19-й годині. Коли учасники толоки не вміщалися в одній хаті, то їх розміщали у сусідів. Ці толоки проводились переважно в грудні до Різдвяних Свят (в Пилипівку). Вони могли проводитися цілу зиму у вівторок, четвер і суботу. «Це відкриті дні на співи і жарти»¹⁷. На них приходили парубки. Вони були не запрошеними. Дівчата сиділи в одному ряду, а хлопці на ослонах навпроти своїх дівчат, у них між ногами були куделі. Дівчата безперервно співали, хлопці «зачіпалися до своїх дівчат, забирали в них куделі, хвалилися, що його дівка більше напярала, буде доброю газдинею»¹⁸. Толока до куделі була забавою для молоді. Як і на толоку луцення кукурудзи, на підвечірок давали бабу і так само до неї співали.

Оскільки на Пилипівку припадає піст, то давали їсти пісне: колючені квасолі з грибами, мащені олією,

або смаженим оселедцем, молочну кашу і печені пироги, молоко. У суботу могла бути куряча начинка. В деяких селах було своє меню щодо частування. В селі Чортовець «давали на вечерю фасуленку (толючені фасолі. — Я. Т.), сир зі сметаною, борщ, картоплю, пекли в печі пампушки, до них готували начинку із перетертих на друшляку сушениць»¹⁹.

Коли закінчився піст, на толоку різали барана, готували студенець, юшку з м'яса з різаним або щипаним тістом, голубці, фасолу²⁰.

Закінчувалась толока о 2—3 годині ночі. Хлопці після закінчення толоки відводили дівчат додому.

Толоки «дерти пір'я» для подушок і перин скликалися до дідича, священика та заможних селян. У них приймали участь 3—4 старші жінки. Вони проводились вдень. Ці толоки господарями не відроблялись, за участь у них дідич наймав учасниць на сільськогосподарські роботи терміном на 6 місяців («місяшні») [6, с. 192]. На найману до дідича жінку на Покутті казали: «То місяшна, її що за біда».

Тут ми маємо приклад, коли безплатна робота на толоці є надбавкою, яка давала можливість її учаснику мати постійну роботу на кілька місяців у дідича.

Євреї, які торгували пір'ям, наймали його дерти за гроші і на вагу. Якщо толоку організовували сусіди або родичі зранку, то давали їсти в полудень, як починали після полудня — давали вечерю.

Багаті господарі могли скликати на толоку односельчан, які позичили в них зерно без процентів або отримали допомогу кінями.

На толоку мастити хату збиралося 30—90 чоловік. В с. Залуччя для мащення хати скликали до 30 людей, «які приходили зі своїми знаряддями праці» [7, с. 29—30]. В с. Рашків мастили хату 50—60 чоловік, коло кожної стіни було десять чоловік²¹.

Хати мастили з початку червня аж до Івана Купала, щоб до зими встигла висохнути. Увечері господарі ходили по хатах запрошувати на толоку. «Добрий вечір, просимо на толоку», «Прийдіть гливту-

¹⁵ Зап. 11 серпня 2017 р. від Брус Марії Михайлівни, 1934 р. н. в с. Репужинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁶ Зап. 16 серпня 2017 р. від Павлюк Олени Петрівни, 1949 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁷ Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁸ Зап. 16 серпня 2017 р. від Павлюк Олени Петрівни, 1949 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹⁹ Зап. 15 серпня 2017 р. від Тригуб'як Олени Олексіївни, 1931 р. н. в с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²⁰ Зап. 15 серпня 2017 р. від Тригуб'як Олени Олексіївни, 1931 р. н. в с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²¹ Зап. 17 серпня 2017 р. від Цісарчука Василя Івановича, 1936 р. н. в с. Рашків Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

вати хату», «Абисте прийшли до мене на толоку мастити хату», «Абисте прийшли на толоку», «Я прошу, абисте прийшли на толоку». Коли будували глинянку (глинобитну хату), то кликали так: «Просимо вас на закладини»²². На толоку могли прийти і не запрошені, які хотіли собі заробити людей на власну толоку²³.

Толоки «мастити хату» проводилися у легкі дні — вівторок, четвер і суботу, в понеділок і п'ятницю не мастили. В с. Тишківці «закладали хату у масний день — вівторок, четвер»²⁴. Їх розпочинали о 8 годині. Перед тим, як почати мастити хату, господар дякував людям, що вони прийшли на толоку. Так як мастіння хати були нечастими в селі і в них приймала участь велика кількість людей, вони були безоплатні.

Глину місили ногами чоловіки, або кіньми, жінки ліпили (мастили) стіни, а чоловіки подавали глину. Мастили хату протягом дня. На сніданок давали вареники, сир, сметану, молочну кашу. На обід — холодець, м'ясо з капустою (різали теля), начинку чи ячмінну кашу (логаза) з м'ясною юшкою, пампушки (пончики) або печені пироги. Вечеря — холодець, толочена картопля з огірками. Огірки зберігали для цього від осені: герметично закривали в невелику бочівку і опускали на цілу зиму в криницю.

В багатьох селах на Покутті для толоки готували логазу та варену фасолу. Її називали «фасуль для мащеників»²⁵.

Незважаючи на деякі відхилення щодо харчування учасників толок, на Покутті був закон — їжа для учасників мала бути наближена до святкової. Після вечері веселилися, співали, танцювали, «щоб хата була весела». Молодь, що жила на цій вулиці, влаштовувала танці²⁶. В селах Покуття «не було соро-

мом, якщо парубок чи дівка танцювали на толоці без взуття» [4].

Якщо будували муровану хату, то на толоку не кликали, її мурував майстер зі своїми помічниками.

В радянські часи також збирали толоку мастити хату. Для цієї толоки необхідно було мати дозвіл від голови колгоспу. Він визначав день і кількість учасників. Цей дозвіл був необхідний ще тому, що він давав коней, які возили воду, та для замісу.

Згідно зі спогадами Катерини Офійчук, вона у 1961 р. збиралася мастити хату, за дозволом ходила до голови колгоспу. «Він не дозволив організувати велику толоку, сказав, щоб на ній було не більше 30 чоловік. Прийшло 93. Коли він прийшов перевірити, ті, що мастили повтікали і поховалися під вербами. На цю толоку я зладила обід: вінегрет, холодець, юшку, м'ясо з вермішелем, капусту з м'ясом, печеню, рибу, самогон»²⁷.

Польові дослідження показали, що респонденти особливу увагу приділяють питанню гостинності, пам'ятають, що давно для толоківців обов'язково різали барана. Цей давній звичай зафіксований на Покутті під час толоки на обжинках в ладканці, в якій жінці зверталися до господаря:

*«Зажели зарано,
Заріжте нам барана.
Барана рогатого,
Ми в газди багатого»* [9, с. 34].

Різали барана для гуртового чищення капусти на Бойківщині. Про це також свідчить ладканка:

*«Похарили ззарана
Заріжте нам барана.
Барана рогатого,
Ми в газди багатого»* [3, с. 297—298].

Ця інформація свідчить про трансформацію в толоці давнього слов'янського звичаю братчини — гуртової обрядодії, що влаштовувалась по закінченню польових робіт, яка супроводжувалася веселощами. Це саме закінчення ми маємо на толоці «лупити кукурудзу», «мастити хату», господар якої пожертвуванням толоківцям барана (через його символіку) засвідчував повагу, добросусідське ставлення до її учасників, своє достоїнство і багатство.

Менші колективні роботи називались «помочі». До них належала спільна просапка кукурудзи, під-

²² Зап. 17 серпня 2017 р. від Цісарчука Василя Івановича, 1936 р. н. в с. Рашків Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²³ Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²⁴ Зап. 7 липня 2013 р. від Романиці Олександри Іванівни, 1928 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²⁵ Зап. 7 липня 2013 р. від Романиці Олександри Іванівни, 1928 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²⁶ Зап. 7 липня 2013 р. від Романиці Олександри Іванівни, 1928 р. н. в с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²⁷ Зап. 10 серпня 2017 р. від Остафійчук Катерини Міколаївни, 1924 р. н. в с. Вербівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Складання сіна в копицю в с. Уніж Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Світл. Ю. Дуткевича. Архів ІН НАНУ. Покуття

гортання картоплі, косіння, везіння дерева на будівлю, будівництво каркасу хати (здоймати хату), спорудження церкви. Протягом багатьох століть заготівлею матеріалу на будівництво церкви займалася сільська громада, яка організовувала перевезення дерева, каменю, зведення церкви. В кінці ХІХ — на поч. ХХ ст. гуртовою працею при зведенні церкви, українських громадських будівель займалися патріотичні організації: Просвіта, Січ. Дерево на нову церкву в с. Топорівці хлопці-січовики під орудою кошового Григорія Василика ранньою весною, ще до початку весняно-польових робіт, перевезли кіньми зі села Соколівка Косівського району [5].

Роботи, пов'язані з обробіткою ґрунту (сапання, косіння, молотьба), при «помочі» були взаємовідробіткові або платні. Ходили кликати на «поміч» рідних і сусідів всі члени сім'ї. Учасники «помочі» приходили о 7 годині. Максимальна кількість учасників «помочі» — до 12 чоловік. Найчастіше приходили чоловіки. В деяких селах на просапні роботи йшли підлітки 15—17 років [6, с. 192]. Одягались у все чисте, яке спеціально берегли для «помочі» при сапанні.

Сапальниками давали сніданок: яєчно, помащену сметаною толочену картоплю, кисле молоко. Господиня, в якій сапали, залишалася вдома і го-

тувала обід та вечерю. На обід несла в поле борщ простий, кукурудзяну кашу, молочну кашу з кукурудзяними крупами. На обід сапальники сідали по чотири і їли з однієї миски. Після обіду лягали спати на одну годину. Для цього брали старі сардаки. Після сну сапали до 16 години. О 16-й давали підвечірок: хліб і часник, які запивали водою. Пів години відпочивали і сапали, доки не закінчать ділянку. Так за день сапальники висапували 1 морг (16 акрів) кукурудзи. Домашні сапали з обох боків площі, бо там ріс соняшник і його сапати важче. Як йшли додому, то співали «Ой на горі нивка», «Ой служила Настя в пана», «Їхав козак з України» та ін. На вечерю давали помащену сметаною картоплю, кисле молоко, молочну кашу і печені пироги.

У жнива спільно сусіди або рідні збирались косити або жати. Коли косили, то розбивались на ланки по три чоловіки: один чоловік косить, жінка збирає, третій загібає і складає в копи (полукіпки). Ці «помочі» проходили у формі взаємодопомоги і у формі відробітку за борг або оплату. У жнива косили або жали за десятій сніп²⁸, за день молотьби платили 1,5 зол. (в 30-ті рр. ХХ ст.) або 5 кг зерна літом, зимою — 3 кг (горнець).

Якщо жали або косили в непогоду, то за кожний «осьмічник» (восьмий) давали сніп²⁹.

Кликали на поміч молотити щіпом. Бідні господарі молотили збіжжя літом, «багаті зимою, в Пилипівку, щоб завдяки постові заощадити молоко, сир та солонину, годували змолотників мащеною олією бараболою та хлібом. В таких випадках обі сторони не задоволені. Багаті кричать, що мала днина, змолотники нарікають, бо не добрий харч дістають» [8, с. 58]. Не в піст змолотників годували сиром, сметаною, молоком, солониною [8, с. 58].

Кликали на поміч до молотарки ручної та тої, що приводилася у рух мотором або кіньми. На них молотили лише пшеницю. До ручної молотарки («ктеринки») скликали 15 чоловік: 8 — крутити молотарку, 1 — відгортати зерно, 1 — відгортати соло-

²⁸ Зап. 18 серпня 2017 р. від Борис Параски Степанівни, 1927 р. н. в с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

²⁹ Зап. 9 серпня 2017 р. від Герас Федори Степанівни, 1932 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

му, 1 — відгортати полову, 2 — класти снопи в барабан, 2 — в'язати обмолочену солому.

До молотарки з мотором кликали понад 10 чоловік. Багаті за день молотили 30—40 ц, середняки — 20 ц, бідні — 8—10 ц пшениці, тому молотарка за день молотила у двох бідних сім'ях.

Робітникам, що обслуговували молотарку, платили зерном по-різному. Більше платили тим, хто кидав сніп у буфер і був більше в порохах. Робітників до молотарки харчували скромніше, давали їм розколючену квасолю, трісуни або голубці, локшину (тісто) з молоком.

У першій пол. ХХ ст. толоки мали відробітковий характер по принципу: за день на толоці господар відробляв один день на інших роботах учасників.

За виорану кіньми «половинку» (28 арів) відробок дорівнював 6 дням, один раз привезти віз картоплі з поля (середньої віддаленості) — 1 день відробітку, якщо поле далеко або велика місткість воза — 2 дні, вивезення 12 возів гною — 5 днів відробітку, 4 рази привезти снопи — 1 день відробітку. Коли в Петрівку (початок літа) позичали ділетку (25 кг) збіжжя, то відробляли за це 8 днів. Відробляли селяни місцевим крамарям за товари, які вони взяли в борг. Ходили до них жати, косити, сапати та молотити.

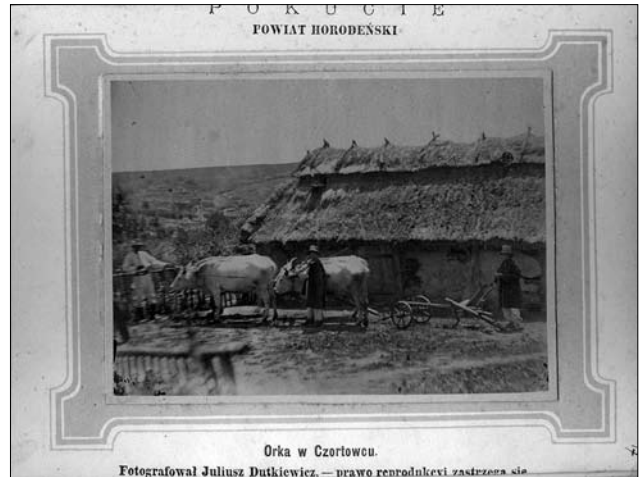
Той, хто брав у сусіда воду, міг за проханням господаря криниці відробити за неї, коли тому було потрібно. Хто мав мало худоби, купував гній на відробіток у заможних селян.

До відробітків належали громадські роботи в селі: ремонт доріг, мостів тощо. Кожна селянська сім'я повинна була відпрацювати певну кількість днів (шарварок).

Необхідно зазначити, що роботи на будівництві ще на початку ХХ ст. зберегли риси общинних звичаїв, коли допомога сусідів в будівництві житла була безплатною.

Поступовий перехід в кінці ХІХ — другій пол. ХХ ст. від безоплатної, відробіткової допомоги до грошової був пов'язаний з економічним розшаруванням на селі та малоземеллям.

Наявність на Покутті 2 моргів поля (1 — пшениця, 0,5 — жито, 0,5 — картопля) не задовольняла мінімальні прожиткові потреби, була причиною того, що селяни йшли поденниками або на се-

Орання поля коло хати в с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Світл. Ю. Дуткевича. Архів ІН НАНУ. Покуття

Покутський фірман в с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Архів ІН НАНУ. Покуття

зонні роботи (сапати, косити, збирати картоплю, цукрові буряки, кукурудзу та ін.). Оплата була натуральна або грошова.

Була на Покутті ще така форма співпраці між тими, хто мав багато землі, і тим, у кого її було мало — «моя земля, а твій обробіток».

Оскільки кукурудзи не вистачало, її у заможних господарів обробляли «за третину»³⁰. Натуральна третина становила до 2 ц кукурудзи. Після посіву близько морга поля кукурудзи господар переважно брав робітника обробляли його до збору врожаю. Той, хто взяв кукурудзу «за третину», мав її три рази висапати, вижати, привезти і склас-

³⁰ Зап. 9 серпня 2017 р. від Герак Федори Степанівни, 1932 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Толока в колгоспі «Перше травня» с. Стецева Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. 1960-ті роки. Архів ІН НАНУ. Інв. №12953

ти на три купи. Господар вибирав собі дві купи, третя залишалася тому, хто брав за третину³¹. Так само «за третину» брали буряки. Їх три рази сапали, прополювали, викопували, складали в три кліті. Дві кліті забирав господар поля, одна йшла тому, хто їх виростив.

Купи з кукурудзою, кліті з буряками старалися зробити однаковими, щоб себе не ошукати. Чесність у поділі зібраного урожаю будувалась на давніх способах оцінки — збереження «правди», завжди один «таксував», другий вибирав [1, с. 55].

Не можна не згадати, що на Покуття з Гуцульщини «виходили гурти «на зажен» — спільно заробляти хліб на долах по дворах. Спочатку ходив на доли обраний «ходак» домовлятися про винагороду за працю: «за сніп», «за копу» чи за міру вимолоту, про приміщення, харчування під час жнив і доставку додому спільно заробленого хліба. Сезоновані об'єднання женців ділили вдома спільний заробіток «по правді», дотримуючись давніх способів оцінки належної кожному пайки й права вибору членами перемірних пайок»³².

Допомагали обробляти буряки також за гроші. Посаджену господарем фасолою також брали обробляти до збору урожаю. Її три рази сапали, микали і молотили. Зібраний урожай ділили за домовленіс-

тю на вазі. «Брали покутяни на обробіток барабулі, огірки, буряк, моркву, часник, цибулю, гарбузи»³³.

У жнива наймалися жати «за сніп» ті, що мали мало хліба на прожиття і ті, кому потрібні були околоту на хату. Перед цим вони годилися, за яку кількість жатих снопів одержать свій. Польовий з кожного поля брав сніп. Копали бараболі за десяте відро.

До середини ХХ ст. «за допомогу відробляли, бо не було чим платити»³⁴.

У другій пол. ХХ ст. толоки і «помочі» в покутян все більше відходять від традиційних форм організації, переходять на поденну оплату за роботу без обідів і вечери, окремі колективні роботи починають виконувати бригади найманих робітників (мастильники хат) за оплату.

Були й інші форми взаємовідносин сусідів і близьких родичів. Вони приймали найактивнішу участь у всіх сімейних урочистостях: відвідування породілля при народженні дитини, хрестини, проводи в армію, весілля, похорони.

На Покутті існував «заповіт за живота». Так як родичі були зацікавленою стороною і не могли бути свідками при складанні тестаменту, до вмираючого кликали сусідів. Вмираючий при них заповідав, що «тримає поле за живота (поки він живий), а як умре, то він його заповідає комусь із родини»³⁵. Після смерті глави сім'ї сусіди були свідками останньої волі вмираючого.

Сусіди та родичі приходили на гостину в церковні свята. Зимом після роботи приходили один до одного поговорити. Жінки брали куделю прясти, чоловіки плели зубці на капелюхи. Коли різали свиню, то вгощали м'ясом, смаженою кров'ю; якщо у сусіда не доїлась корова, то давали молока, поки свого не дочекаються тощо. На вечорниці теж збирались по сусідському принципу. Згідно зі звичаєвим правом, коли з фруктового дерева падали плоди на територію сусіда, то вони були його.

³³ Зап. 12 серпня 2017 р. від Попадюк Ярослави Федорівни, 1950 р. н. в с. Копачинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³⁴ Зап. 17 серпня 2017 р. від Цісарчук Ганни Петрівни, 1934 р. н. в с. Рашків Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³⁵ Зап. 9 серпня 2017 р. від Бралик Яни Іванівни, 1931 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³¹ Зап. 9 серпня 2017 р. від Бралик Яни Іванівни, 1931 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³² Зап. 9 серпня 2017 р. від Бралик Яни Іванівни, 1931 р. н. в с. Ясенів Пільний Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Разом з тим, між деякими сусідами виникали конфлікти. Найбільше вони виникали через межі, менше — коли поб'ються діти, через дрібні крадіжки. Ці конфлікти набували гострих відносин: сварки, бійки, навіть вбивства. Вони відображені в творах Василя Стефаника, Леся Мартовича.

Серед селян були поширені миріння сусідів. Таке миріння проходило зі своєрідним обрядом у великий піст. Причиною примирення були сімейні урочистості: весілля, похорони, проводи в армію.

Покутяни помагали один одному, коли в когось було весілля. Рідні, сусіди приносили один одному на весілля кури, когути, гуси, муку, інші продукти.

Необхідно відзначити, що на Покутті здавна були різні добровільні «супрягання», за яких кілька дворів об'єднували робочу худобу й реманент для гуртового обробітку власної та орендованої землі, копання криниць тощо. До супряг почали вдаватися ще в XVI ст. під час виконання повинностей у феодала. Спрягалися, щоб виконати в нього трудові повинності. У XIX ст. супряги пов'язані з малоземеллям на Покутті (менше 2 га (4 морги) на селянське дворище), прадідівськими методами обробітку ґрунту, які не сприяли механізації землеробства, де тягловою силою на початку XX ст. був кінь. У 1900 р. на кожне з 49613 селянських господарств припадало по 0,6 коня. Так, в селі Долина Тлумацького повіту на 169 селянських господарств припадало 75 коней, а в с. Буківна того ж повіту на 92 господарства — 69 коней, у с. П'ядики Коломийського повіту на 318 господарств — 183, у с. Келехів Снятинського повіту на 91 господарство — 28, в с. Стецева на 703 господарства — 348 і т. д. [10].

Малоземелля не дозволяло більшості селянських сімей тримати більше як по одному коневі. Для коней потрібно було відводити певну площу під кормові культури: овес, люцерну, ленчу, конюшину та ін. Не всім господарствам це було під силу. Покутяни «ніколи не панували зі своїми конями, мало в кого було два коня»³⁶. Малоземелля заставляло два господарства об'єднувати свою тяглову силу у так звані «супряги». Покутські господарі при зустрічі питали: «З ким ти у супрязі?»³⁷.

³⁶ Зап. 11 серпня 2017 р. від Боєчко Петра, 1931 р. н. в с. Репужинці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³⁷ Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Покутські господарі, що мали одного коня, довго роздумували над тим, з ким їм спрягатися, визначалися до початку великого посту.

При супрягах не використовувались ні сусідський, ні родинний («фамільний») принципи. Вибирали напарників по необхідності і відповідності до свого коня.

«Дивилися на коней, аби вони були паристими, а не так, що один більший, другий менший; щоб шлеї в обох коней були однаковими по довжині, щоб тягли однаково; якщо коні в парі, їх годують обох, коли не в парі — кожен сам по собі»³⁸. Коли вибирали напарника, старалися, щоб коні були з одного кутка, щоб за ними далеко не ходити. Кожен із напарників міг мати, крім коня, свою упряж, свого воза та інший реманент. Коли один не мав воза, то власник воза більше користувався кінями. Годували коней окремо, лише під час робіт разом. Використовували коней по черзі, по днях або за домовленістю. Коли супряжили родичі, то часом купували спільний реманент.

Тривалість супряг була невизначена. Одні сім'ї супряжили довго, інші — не більше року, і розходились, так як були не задоволені один одним.

Сварки між господарями, які супряжили, були, в основному, через те, що: «його кінь працює дужче, а твій слабше» (хто мав більше поля, старався довше використати); «від тяжкої праці кінь упрів або дали йому холодної води напитися і він захворів»; «у тебе робота зроблена, а у мене не зроблена»; через погоду, яка не дала змоги використати коня сповна; через шлею, яку попустив своєму коневі й зробив більшу загрузку на чужого; в обід своєму коневі дав оброку (вівса), а сусідському не дав.

Нечесне ставлення до чужого коня в покутському селі засуджувалося, з такими газдами ніхто не хотів бути в супрязі. За свідченням Василя Цісарука, «рідко було нечесне відношення до коня»³⁹.

Ті, що мали коней або були у супрязі, могли брати поле на «спів», тобто за орання одержували частину поля, на якому садили за своїми потребами. На «спів» домовлялися з ксьондзами, які мали церковне поле.

³⁸ Зап. 19 серпня 2017 р. від Ярославської Ганни Петрівни, 1928 р. н. в с. Семенівка Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

³⁹ Зап. 17 серпня 2017 р. від Цісарчука Василя Івановича, 1936 р. н. в с. Рашків Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Дід Олени Тригуб'як брав поле на «спів» у ксьондза, дві пайки орав йому, а одну собі і садив собі, що хотів⁴⁰.

Парою коней орали переважно весною, возили снопи, кукурудзу, картоплю, буряки, воду, коли маслили хату, зимою — гній на поле. Супряжні роботи починалися взимку при вивезенні гною на поле.

Необхідно зазначити, що традиція супряг не відмерла. Вона відродилася в роки незалежності. В с. Олієво «сьогодні у супрязі Солецький Петро Васильович та Макогін Микола Петрович»⁴¹.

Висновки

На Покутті були різні форми господарсько-побутових відносин. Їх організація склалася на основі традиційного укладу громади, наявності сільськогосподарської землі, взаємовідносин між родичами та іншими групами селян, церквою.

Взаємодопомога в господарській діяльності породила на Покутті супрягу — спілку двох господарів, які не мали достатньо землі, щоб тримати двох і більше коней, і були змушені з'єднувати робочу худобу для виконання певних робіт.

Старовинною формою взаємодопомоги була толока. Її існування на Покутті пов'язане з малою сім'єю, яка не могла самостійно, без допомоги, виконати великі за обсягом та трудомісткі роботи. Запрошення на толоки будувались на ступені родинних зв'язків та сусідських відносинах. Запрошувались на толоку родичі, близькі сусіди, яким також треба було провести таку ж толоку. Коли просили на толоку, ніхто не відмовлявся. Толоки «до куделі», «лупити кукурудзу» були наймасовішими. В один день їх в селі могло бути кілька.

Толоки проводилися в будні дні. Відкритими на співі і жарти були вівторок і субота. Легкими днями «мастити хату» були масні дні — вівторок, четвер. Гуртова допомога могла бути безоплатною, відробітковою або оплачуваною.

Відробіток толок, їх оплата залежали від частоти їх проведення та зміни соціально-економічних відносин на селі в ХІХ—ХХ ст.

До відробіткових толок відносились роботи, які виконувались протягом року у кожній сім'ї, наприклад, «лушення кукурудзи», «до куделі прясти». Їх за чергою відробляли кожного вечора у вересні-жовтні.

Безоплатними і невідробітковими довгий час були толоки, пов'язані з мастінням хати. Безоплатність цих толок пояснюється тим, що в них брала участь велика кількість людей і вони були нечастими. Не обов'язково відробітковими були толоки для близьких родичів і сусідів. Віддаленим родичам оплачували. Як правило, без відробіткової толоки завершувалися частуванням.

Толоки на Покутті пов'язані з «лушенням кукурудзи», «до клоччя і куделі», «мастити хату» мали свій контингент учасників, ритуал запрошення, визначене меню страв і порядок їх подання, час проведення та форми дозвілля. Роботи, пов'язані з обробкою ґрунту, просапкою, косінням, були взаємовідробіткової, молотьба — платною.

Традиції толок, які організовували дідичі при фільварках, перейшли до взаємодопомог, які організовували селяни між собою.

Найбільше уваги господарі приділяли підготовці частування толоківців. Частування на толоці найбільше обговорювались.

Для проведення толоки господині готувалися заздалегідь. В селах Покуття був вироблений «закон», згідно з яким харчування учасників спільних робіт, переважно толок, було близьким «до святкового», «до панського». Цей закон зародився в ХІV—ХV ст. у двірських господарствах, толоки в них відбувались не «на власних харчах», а «на панській страві», на «двірському хлібі».

Добровільно-примусова толока відбувалась і в радянський час, коли на сільськогосподарські роботи виходили учні сільських та міських шкіл.

На Покутті традиція взаємодопомоги зберегла багато як загальноукраїнських, загальнослов'янських, так і локальних рис. Толоки були важливою складовою побудови і збереження сільської громади, на них обговорювались громадські справи, обмінювались інформацією щодо раціонального ведення господарства, надавалась допомога в будівництві хати, заготовці харчових припасів на зиму, виховувалося ставлення до праці, старих людей, батьків, відбувалося знайомство між собою дівчат і хлопців, формувалися майбутні подружжя.

⁴⁰ Зап. 15 серпня 2017 р. від Тригуб'як Олени Олексіївни, 1931 р. н. в с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

⁴¹ Зап. 13 серпня 2017 р. від Макогін Марії Іванівни, 1935 р. н. в с. Олієво-Корнів Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Толоки були важливим засобом підтримання свідомості, що в солідарній громаді не пропадеш, відіграли важливу роль у збереженні українського фольклору, його передачі майбутнім поколінням. Невід'ємними у спільній праці був жарт, спів, забава, танці. Толока була улюбленою формою праці молоді, молодих сімей.

Втрата традиційно-побутових відносин на Покутті в радянські часи негативно вплинула на вікові устої побудови сільської громади, зробила її пасивною до викликів часу — відповідати гуртом на всі негаразди, які виникають у громаді, державі, вирішувати суспільно-громадські питання організованою гуртовою працею.

1. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. — 624 с.
2. *Возняк М.* Народний календар із Овруччини 50-х років XIX ст. у записі Михайла Пйотровського / М. Возняк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССXXX: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 303—348.
3. *Дем'ян Г.* Бойківщина: Матеріали наукової експедиції 1979 р. / Г. Дем'ян. — Т. 6.
4. Історія села Ясенів Пільний. З розповідей жителів села та архівних матеріалів. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010.
5. *Мохорук Д.* Село моє Топорівці: історико-краєзнавчий та етнографічний нарис / А. Мохорук. — Кн. 1. — Снятин : Прут Принт, 2005. — 206 с.: іл.
6. *Паньків М.* Аграрні відносини на Покутті та їх соціальні наслідки в другій половині XIX століття — першій половині XX століття / М. Паньків // Ямгорів. — 2000. — Ч. 11—12.
7. *Романюк Я.* Залуччя над Черемошем. Історико-публіцистична розповідь / Ярослав Романюк, Любомир Романюк. — Снятин : Прут Принт, 2012. — 232 с.
8. *Солянич Д.* Варвара / Хто винуватий та інші оповідання з життя селянства на Покутті / Дмитро Солянич. — Едмонтон, 1932. — С. 40—94.
9. *Тарнавський Р.* Толока як відробіткова рента у господарствах великих землевласників / Р. Тарнавський // Вісник Львівського Національного університету ім. І. Франка. Серія історична. — 2012. — Вип. 47. — С. 30—43.
10. *Skorowidz gminy Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900 r.* — Wiedeń, 1907. — S. 210—215, 292—297, 602—608, 694—700.

Yaroslav Taras

PUBLIC-COMMUNE MUTUAL ASSISTANCE AT POKUTTIA: TOLOKA, KLAKA, POMOCCHI, SUPRIAZH

The article deals with public-commune mutual assistance at Pokuttia, which took place in the second half of the 19th century to the present days: toloka, klaka, pomochi, supriazh. On the basis of field material, it was analyzed how: toloka`s were made: «peel the corn», «spin the flock», «to soil the house», «pulling feathers», pomochi etc. Their organization is ascertained: the invitation to the toloka, the time of their conduct, the contingent of the participants, the menu of the dishes and the order of their presentation, the form of leisure. The significance of toloka`s for social and public life and the preservation of rural communities has been established.

Keywords: Pokuttia, toloka, klaka, supriaha.

Ярослав Тарас

ОБЩЕСТВЕННО-ОБЩИННЫЕ ВЗАИМОПОМОЩИ НА ПОКУТЬЕ: ТОЛОКИ, КЛАКИ, ПОМОЧИ, СУПРЯЖ

В статье речь идет об общественно-общественные помощи на Покутье, которые имели место во второй половине XIX ст. и к настоящему времени: толоки, клаки, помочи, супряж. На основе полевого материала проанализировано, как проводились толоки: «лупыты кукурудзу», «прясты клочья», «мазаты хату, «дерты пир'я», помочи. Выяснено их организацию: приглашение на толоку, время их проведения, контингент участников, меню блюд и порядок их представления, форма досуга. Установлено значение толок для общественно-общинной жизни и сохранения сельских общин.

Ключевые слова: Покутье, толока, клака, супряга.